

O'ZBEKISTON JAMHURIYATI
O'QUV VA O'RTA TA'LIM VAZIRLIGI

O'zbekiston davlat
jahon tillari universiteti

Chet tillarni o'qitishning
innovatsion metodikalarini rivojlantirish
Respublika ilmiy-amaliy markazi

"O'zbekistonda xorijiy tillar"
ilmiy-metodik elektron jurnal

Asborot-kommunikatsiya
texnologiyalari va aloqa harbiy instituti

DAAD

Deutscher Akademischer Austauschdienst
German Academic Exchange Service

"KOMPYUTER LINGVISTIKASI: MUAMMO VA YECHIMLAR"
Xalqaro ilmiy-amaliy onlayn konferensiya

"КОМПЬЮТЕРНАЯ ЛИНГВИСТИКА: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ"
Международная научно-практическая онлайн конференция

"COMPUTATIONAL LINGUISTICS: CHALLENGES AND SOLUTIONS"
International scientific and practical online conference

Адыгейский
государственный университет

Петрозаводский
государственный университет

Санкт-Петербургский
государственный университет

19.04.2021
TASHKENT, UZBEKISTAN

МУНДАРИЖА

Аюпов Р.Ҳ. Компьютер лингвистикасида матнларнинг миқдорий ва сифатий таҳлили дастурий воситалари	8-бет
Алиев М.Ч. Нутқни англаш тизимларида оҳанг билан боғлиқ муаммолар ва ечимлар	14-бет
Азизова Ф.С. Обучение фразеологизмов с помощью информационных технологий	16-бет
Абдужамиллов А.Т. Ҳарбий йўналишдаги олий таълим муассасаларида интерактив технологияларнинг хусусиятлари	19-бет
Абжалова М.А, Рашидова У.М. Лингвистик таъминотни яратишда фразеологик бирликлар масаласи	22-бет
Абдигапиров А. А. Замонавий таълим жараёнида интерактив усуллар	26-бет
Ахмедов Ж.Р, Нуров Ў.Х, Ўктамов Д.О. Ахборотлаштирилган таълим муҳитида муҳандис-педагогларни инновацион фаолиятга тайёрлаш методикасининг технологик харитаси	29-бет
Аблизова Г.А, Бойтиллаев Б.А. Замонавий компьютер лингвистикаси ривожланишининг асосий йўналишлари	36-бет
Арипова Г.И. Таълим жараёнида мультимедиа технологияларидан фойдаланиш	40-бет
Ашурова Д.Н, Бекмурадов У.Н. Смарт таълим муҳити замонавий тенденция сифатида	45-бет
Ашурова Д.Н. Масофавий таълим ресурсларини яратишнинг интерактив воситалари	50- бет
Ашурова Ф. Методика применения компьютерных технологий в обучении английскому языку	54-бет
Ахмедова А.Н. Sketch Engine платформаси ва унинг ўхшатишлар тадқиқидаги ўрни	57-бет
Abramova N. The importance of critical thinking in higher education	60-бет
Аҳмадова К.А. Таълимда интерактив ўқув воситаларининг ролини ошириш масалалари	63-бет
Абдушукуров Ф.А. Применение Ispring Suite в сфере обучения иностранным языкам	68-бет
Abduazizova M. Linguodidactics as a methodological foundation of Foreign language teaching	72-бет

ЛИНГВИСТИК ТАЪМИНОТНИ ЯРАТИШДА ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАР МАСАЛАСИ

Абжалова Манзура Абдурашкетовна

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Алишер Навоий номидаги

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети

manzura_ok@mail.ru

Рашидова Умида Мансуровна

доц.в.б., филология фанлари бўйича

фалсафа доктори (PhD)

Самарқанд давлат университети

umida_rashidova@bk.ru

Аннотация. Фраземалар компонентлари орасида синтактик муносабатнинг мавжуд бўлиши, унинг семантик яхлитлигига таъсир этмасада, синтактик деривациянинг ҳар доим ҳам ўринли эканлигини англатмайди, ваҳоланки, шундай ўринлар бўладик, синтактик муносабат фраземанинг маъно жиҳатдан турғунлик хусусиятини йўқотиб, эркин бирикмага айланишига сабаб бўлади. Шу боис матнлар билан ишлашга мўлжалланган дастурларнинг лингвистик таъминотини яратишда фраземаларга яхлит шакл сифатида қаралади ва синтактик деривация ўрни, муносабат шакли кўрсаткичи қатъий белгилаб берилиши мувофиқ саналади. Мазкур мақолада фраземалар ўрни ва уларнинг лингвистик дастурлар базасидаги вазифалари хусусида сўз юритилади.

Калит сўзлари: лингвистик таъминот, синтактик таҳлил, фразеологик бирлик, соматик фразеологизм, синтактик деривация, сўз, жумла, идентификатор.

Фразеологик бирлик (ибора, фразема, фразеологик ифода) структураси ва таркиби барқарор, бирикманинг семантик бутунлиги мавжуд, тайёр нутқ бирлиги бўлган ва лексик жиҳатдан бўлинмайдиган бирлик ҳисобланади [6].

Фразеологизмлар моҳият эътибори билан, асосан, сўзлашув ва бадий нутқ мевасидир. Оламнинг лисоний манзараси яралишида тил сатҳларининг барчаси иштирок этади. Шунга қарамасдан, олам лисоний манзарасининг яралиши ва акс этишида тилнинг, айниқса, луғат бойлиги, яъни лексик (-фразеологик) сатҳнинг алоҳида ўрин тутишини таъкидлаш жоиз [3]. Улардаги бошқа услубга хос

чегараланишлар эса маълум муддат кейин юзага келади. Чунончи, биргина ўлмоқ лексемасининг маъносини англатадиган юзга яқин фразеологизм (эвфемизм)лар синонимик қаторининг пайдо бўлиши уларнинг вазифавий чегараланиш имкониятини туғдиради. Масалан, бу қаторга кирадиган *оламдан ўтмоқ, дунёдан ўтмоқ, омонатини топширмоқ, қулоғи остида қолмоқ, жон бермоқ* сўзлашув услубида ишлатилса, *вафот этмоқ, ҳаётдан кўз юммоқ, дунёдан кўз юммоқ, ҳаёт билан видолашмоқ* кабилар илмий, оммабоп ва расмий услубларда учрайди. *Аллоҳ раҳматига йўл тутмоқ, шаҳодат шаробини ичмоқ, дорилфанодан дорилбақога рихлат қилмоқ* сингарилар эса бадий матнга тегишлидир. Бундан кўриниб турибдики, муайян услубий хосланишлари берилган фразеологизмларнинг таълимий луғати дастурнинг мукамаллигини таъминловчи манбалардан бири ҳисобланади [5].

Фразеологик бирлик (ФБ) таркибидаги сўзлар маъно жиҳатдан уйғунлашиб, мазмуний яхлитликни вужудга келтиради. Кўпинча маъноси бир сўзга тенг ва кўчма бўлади. Тилшуносликнинг иборани ўрганувчи махсус бўлими **фразеология** дейилади.

Исталган тилдаги матнларни автоматик таҳрир ва таҳлил қилишда компьютер хотирасида муайян лингвистик таъминот бўлиши талаб қилинади. Таъминот асосини эса лингвистик қоидалар ва меъёрлар ташкил этади. Шунингдек, лингвистик таъминотдан муайян тилнинг лингвистик ва филологик луғат бойлиги ҳам ўрин олади. Шу боис лингвистик процессорни яратишда қайта ишланаётган табиий тил ҳақида етарли даражада маълумотга эга бўлиш талаб қилинади. Бу, ўз навбатида, лингвистик процессорнинг мукамал бўлишини таъминлайди.

Ўзбек тилидаги матнларни автоматик таҳрир ва таҳлил қилиш дастурининг лингвистик процессорини яратишда тилшуносга ўзбек адабий тилининг лингвистик луғатлари ва грамматик қоидалар жамланмаси зарур бўлади.

Ўзбек тилида ФБлар сони мингдан ортиқ. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да биргина кўз компонентли иборалар сони саксондан ортиқ бўлса, Ш.Раҳматуллаевнинг «Ўзбек тилининг фразеологик луғати»да 158 тани ташкил этиши қайд этилган. А.Исаевнинг «Ўзбек тилида соматик фразеологизмлар» номли тадқиқотида кўз компонентли иборалар тилимизда 127 та эканлигини маълум қилган.

Шуниси муҳимки, фраземалар инсоннинг чексиз ва турли-туман ҳис-ҳаяжонини, физиологик жараёнларини жозибадор, бадий ифодалашга хизмат қилади, уларнинг асосий қисми структурал жиҳатдан от+феъл, от+сифат (ёки сон)

+феъл тузилишига эга феъл иборалар ва от+сифат (сон) моделига эга бўлган сифат (сон) иборалар, сифат+от моделидаги от иборалардир. Масалан, *кўз югуртирмоқ*, *кўзига иссиқ кўринмоқ*, *кўзига яқин кўринмоқ*, *кўзи ола-кула бўлмоқ*, *кўзи тўрт бўлмоқ*, *кўзи очиқ кетмоқ*, *кўзи очиқ*, *кўзи бежо*, *кўзи така-пука* каби.

Мазкур ФБларнинг барчаси шахснинг маълум бир ички руҳий ҳолатини ифодалаш учун хизмат қилганлиги боис уч шахсдан бирига тегишли бўлади, яъни сўзловчи, тингловчи ёхуд ўзга шахс. Шу боис ФБ таркибидаги от туркумига оид сўз, отлашган сўз-шакл ёки феъл туркумига мансуб сўз грамматик кўрсаткичларни олади. Масалан, *Қисқаси, энди унга хат ёзишга қўлим бормади* (А.Мухтор). *Қўлим бормади қўли бормади* эга+кесим муносабатини шакллантирган ФБ шакли: *қўлим* (-м эгалик категориясининг I шахс бирлик аффикси=> $N_{e.a.I.b} + V^*$), яъни *<қўлим бормади>* → *<қўлим>* -im => $N_{e.a.I.b} + V^*$. Бу саволдан унинг кайфи тарқалгандек бўлиб, *кўзлари* (-лар кўплик аффикси, -и эгалик категориясининг III шахс бирлик аффикси=> $N_{e.a.III.k.}$) *мошдек очилди* (-ил ўзлик нисбат кўрсаткичи, -ди шахс-сон категориясининг III шахс бирлик кўрсаткичи=> $Avd-V_{pass.v.+III.b.}$) (Ойбек. Болалик), “*Қани, Муҳиддин ака, юрагингиз ҳам куйгандир, қовунга марҳамат*”, – деди *Муҳиддин* (Р.Файзий. Чўлга баҳор келди). *Юраги куймоқ* ФБнинг грамматик шаклланиши: *юрагингиз* – лемма+ингиз (-ингиз эгалик категориясининг II шахс кўплик аффикси=> $N_{e.a.II.b.}$) *ҳам* – юклама, *куйгандир* – лемма+ўтган замон (-ган)+юклама (-дир).

Ибора сўз каби луғавий бирлик саналади. Тилнинг луғат бойлигини ташкил этади. Ибора сўз бирикмаси ёки гап сингари нутқ жараёнида ҳосил бўлмайди, худди сўз каби тилда тайёр ҳолда бўлади. Шу боис ФБ нутқ ҳодисаси эмас, балки тил ҳодисаси ҳисобланади. Бу жиҳат ФБларни матнни қайта ишлаш, матннинг автоматик таҳрири ва таҳлили, машина таржимасини амалга оширувчи дастурларнинг лингвистик таъминотида алоҳида майдонни ташкил этишини намоён этади.

Гап структурали иборанинг турланиши			
бирлик	модели	Кўплик	модели
кўзим пинакка кетди (ухлаб қолдим)	$N_{e.a.Ib.} + N_{k.a} + V_{Ib}$	кўзимиз пинакка кетди	$N_{e.a.Ik.} + N_{k.a} + V_{Ib}$
кўзинг пинакка кетди	$N_{e.a.IIb.} + N_{k.a} + V_{Ib}$	кўзингиз пинакка кетди	$N_{e.a.IIk.} + N_{k.a} + V_{Ib}$

кўзи пинакка кетди	$N_{e.a.шб.} + N_{k.a} + V_{ш}$	кўзлари пинакка кетди	$N_{e.a.шк.} + N_{k.a} + V_{ш}$
-----------------------	---------------------------------	--------------------------	---------------------------------

Иборанинг қисми қатъий бир қолипга кириб кетганлиги учун уни бир тилдан иккинчи тилга сўзма-сўз таржима қилиб бўлмайди. Сўзма-сўз таржима фикр чалкашлигига олиб келади. Шу боис автоматик таржима қилиш дастур, мобил илова ва платформаларнинг лингвистик таъминотини яратишда ҳам сўз бирикмаси ва гап структурали иборалар базага лексик бирлик шаклида киритилади ва ўзга тилларда уларнинг таржимаси берилади.

Иборалар турғун сўз бирикма ҳисоблансада, компонентлари ўртасидаги синтактик деривация динамик характерда бўлади. Бу ҳолат ибораларнинг фақат шаклий томонига таъсир қилиб, унинг семантикасида маъно яхлитлиги ва мажозийлик сақланади. Бирикма компонентларининг синтактик муносабати ўз ўрнида фразеологик бирикманинг жумлада синтактик муносабатга киришишида бирламчи ҳисобланади. Масалан: *сабр косаси тўлмоқ* – предикатив белгига эга ибора, N ($N_0 + N_{э.а.} \Rightarrow$ отли бирикма)+V: *Менинг сабр косам тўлди; Сабр косанг тўлгандир; Унинг сабр косаси ҳам тўлди; Сабр косамиз тўлиб бормоқда.*

Фраземаларни компьютерли моделлаштириш қуйидаги имкониятларни беради:

- фразеологик бирликларни автоматик таҳлил қилишни осонлаштиради;
- матн таркибида фразеологик бирликларнинг таржимасини осонлаштиради;
- лингвистик процессорда семантик тарзда сўз ёки жумла идентификатори тарзида тушунилади;
- лингвокултурологик аҳамияти сақланиб қолади;
- ибораларнинг семантик яхлитлиги сақланади.

Демак, фраземалар қуйидагилар билан характерланади: лексемаларнинг барқарор комбинацияси, семантик яхлитлик, лингвокултурологик аҳамиятга эгаллиги, эркин синтактик боғланишга эгаллиги. Умуман, ФБларнинг парадигматик ва синтагматик шаклланиш жараёни ижтимоий аҳамият касб этиб, мураккаб структурал жараён ҳисобланади, уларнинг бу хусусиятлари матнда ва нутқий вазиятда яққолроқ намоён бўлади. Шундай бўлса-да, фраземалар сўз бирикмаси ва гап структурали бирлик сифатида, тайёр лексик бирлик сифатида олиниши ва унинг синтактик муносабат шакллари олиш ўрни белгилаб берилиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Чунки Ш.Балле айтганидек, «фразеологизм сўз идентификатори» [6] ва гап идентификатори [1] ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абжалова М. Таҳрир ва таҳлил дастурларининг лингвистик модуллари. Монография. — Тошкент: Нодирабегим, 2021.
2. Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка. — Ташкент, 1977.
3. Маҳмудов Н. Тилнинг сўз хазинаси ва оламнинг лисоний манзараси // Сўз санъати. International Journal of Word Art., vol. 1, issue 1. — 2018. — pp. 22.
4. Менглиев Б. ва бошқ. Ўзбек тили ибораларининг ўқув изоҳли луғати. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2007.
5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. — Тошкент: Ўқитувчи, 2001.
6. <https://cyberpedia.su/3x7ca2.html>
7. <https://www.textologia.ru/slovari/lingvisticheskie-terminy/frazeologicheskaya-edinica/?q=486&n=2015>

ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ИНТЕРАКТИВ УСУЛЛАР

Абдигапиров А. А.

т.ф.н., катта ўқитувчи

Ахборот-коммуникация технологиялари
ва алоқа ҳарбий институти

Аннотация. Бу тезисда шахсни ривожлантириш жараёнини бошқаришда интерактив таълим усулларида фойдаланиш зарурлиги ва бу жараёнда ахборот коммуникация технологияларининг аҳамияти таъкидланади. Интерактив таълимни ташкиллаштиришда амал қилиниши лозим бўлган қоидалар ва риоя қилиниши керак бўлган асосий шартлар келтирилади.

Калит сўзлари: интерактив таълим, АКТ, ижтимоий фойдали билим, маълумот алмашиш.

Шахс, жамият ва давлат эҳтиёжларини, жамият ривожланиш динамикасининг ўзига хос хусусиятлари ва ўргатишнинг турли технологиялари хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, талабаларда ижтимоий фойдали билим, фазилят ва сифат кўникмаларини ҳосил қилиш учун таълим жараёнига янгилик киритиш, замонавий